

Тыва чоннуң
улусчу ужурлары

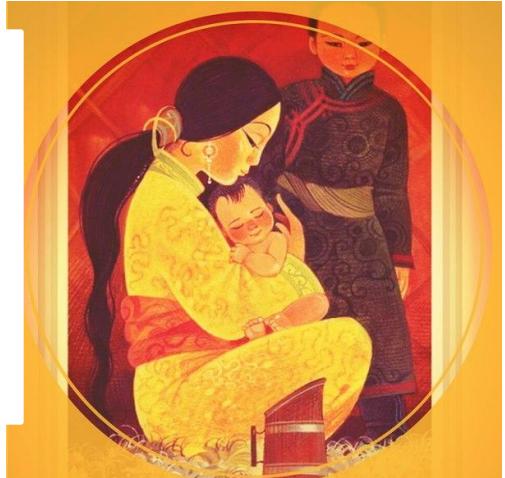
Выполнила: Дак А. Б.

Улусчу ужурлар болгаш чаңчылдар –өгбелеривистен биске каш-каш салгалдар дамчып келген амыдыралдың өөредии. Ол бурун шагда-ла, үжүк-бижик тывылбаан үеден-не эгелээн. Адайениң улусчу ужурларны болгаш чаңчылдарны сагып чорууру - уруг-дарыг кижицидилгезинге аажок улуг ужур-дузалыг.

Тыва чон ажы-төлүнгө аажок ынак, хумагалыг чораан. Уругнуң кижизидилгези иениң иштинге тыптып келген үезинден эгелээш, ол 12 харга чедир ада-иезинин Dort хайгааралынга өзөр чораан.

«Аът болуру кулунундан, кижи болуру чажындан»

деп үлөгер домактың утказы 12-13 харлыг уруглар «кижи болуп», чоннуң сагыыр ужурларын, хойлуларын, чаңчылдарын улуг улус дамчыштыр шингээдип алган, оларны амыдыралга боттандырып эгелей бээр ужурлуг. А ындыг эвес болган таварылгада «уруг буруулуг эвес, а ону кижизиткен ада-ие, төрөл чонунуң багы» деп санаар чораан.

12 харга чедир ургунуң билир ужурлуг чүүлдери:

- «Ийи айлыг уруг иезин таныыр, алды айлыг уруг адазын таныыр». Ол дээргэ-ле уруг бодунуң эң чоок кижилерин өске улустан ылгап билири.
- 3 харлыг уруг боду өнчүлүг, ону дээш сагыш човаар, хумагалаар хүлээлгелиг. База эң чоок кижилеринден аңгыда, хан төрөл ха-дунмазын билир, оларны хүндүлээр.
- 5-6 харлыг уруглар бичии дунмаларын алыр, анай-хураган бажы дозар, өгнүүц үүрмек ажылышынга дузалажыр.
- 9-10 харлыг уруглар анай-хураганын боттары кадарып эгелээр дээш оон-даа өске иштики-даштыкы ажылдарны кылыш дузалажыр, аал-коданын арыг-силиг тудар.
- 10-12 харлыг уруглар ёзулуг кадарчы, саанчы, малчын, аңчы апарган, база ада-иезиниң салгал дамчып келген уран мергежилин (даараар-аргыыр, чазаныр-сиилбиир, ус-дарганнаар) шингээдип алган, кылыш билир болур.

Уругларның кылбас ужурлуг чүүлдери:

- улуг улус мурну-бile эртпес
- улуг улустуң адын дорт адавас, ону кончуг багай кижизидилгэ деп санап чораан
- өскениң өнчүзүн ап, оор чорук кылып болбас
- мегелеп болбас
- каржы, багай сөстер чугаалап болбас
- эзиrtир суксуннар, арага ижип, таакпы тыртып болбас
- улуг улус чугаазы үзе кирбес, чугаага киришпес дээш база оондаа өске

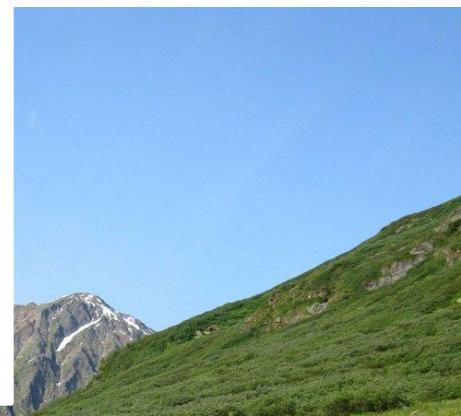
Тыва чон уруг-дарынын чажындан-на бойдуска хумагалыг болурун чагып, өөредип чораан. Аң-мен, балык-байлаңны артыкка өлүрбес, тутпас, а чугле аксынга өй, ажы-төлүн ашкарыйп-чемгериптеринге чедер хирени оран-таңдызындан чалбарып дилеп аар.

Чаш төлдүг, боос ан-менгэ, күшкүү дээри шуут хоруглуг турган. Ындыг аң өлүрерге аңчы кижииниң ажы-төлу аарыгга таваржыр дээр.

Долгандыр турар бойдусту
кадагалаар, арга-арыгда
ьяш-дашты кайы-хамаан чок
кеспес, суг бажын кургатпас
чораан.

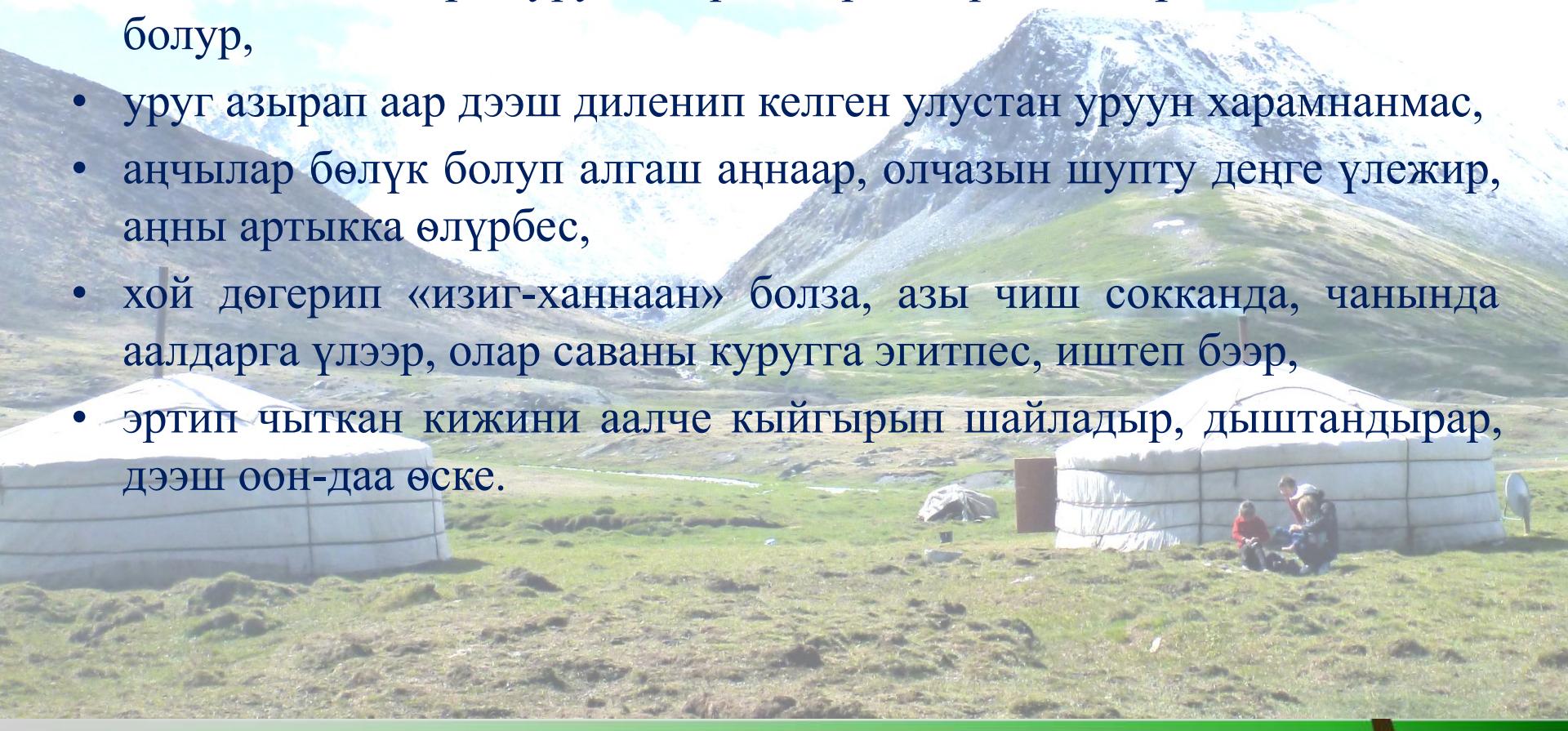
Тыва чоннуң база бир онзагай чаңчылы - даң бажында үнген хүннү уткуп, ак сүдүн азы сүттүг шайының бажын тос-карактан хүн уунче, тайга-танды, хем-суг, чер ээлериңге чалбарып чажыш чорааны.

Бурунгу тыва чоннуң долгандыр турар бойдуска, бот-бодунга, ажы-төлүнгө хумагаалынын, амыдыралга ынак, кызымаан дараазында чаагай ужур-чаңчылдар бадыткап турар:

- отче дүкпүрүп болбас,
- от, хүл, одаг артап болбас,
- хем, суг, аржааннар, хөлдер хирледип, бокталдырып болбас,
- кайы-хамаанчок ыяш кеспес, чаш ыяш, өл ыяшка дээп болбас,
- суг бажынга албаннап болбас,
- чаш уругну кончуvas, а чугле чассыдар,
- З харга дээр чанагаштап, кадыын быжыглаар, кыжын соокка доңмазын дээш алгы-кешке ораар,

- чаш уруг боду кылаштай бээрингэ чедир авазын эмер,
- ургну чассыдарда бажынче чыттаар,
- хөй уруглуг өг-буле бай кылдыр санаттынар,
- төлдөнмес өг-буле уруг азырап аар, азыраан төлүнгэ аажок ынак болур,
- уруг азырап аар дээш диленип келген улустан уруун харамнанмас,
- аңчылар бөлүк болуп алгаш аңнаар, олчазын шупту деңгэ үлежир, аңны артыкка өлүрбес,
- хой дөгерип «изиг-ханнаан» болза, азы чиш сокканда, чанында аалдарга үлээр, олар саваны куругга эгитпес, иштеп бээр,
- эртип чыткан кижиини аалче кыйгырып шайладыр, дыштандырар, дээш оон-даа ёске.

Чеди-Хөльский кожуун
Республики Тыва

Кичээнгэйлиг көргеницер дээш четтирдивис!
Аас-кежиктиг, кадык болуцар!